

İslam'ın “hatun”undan, modern dünyanın “inanan bayan”ına

MUHAMMED ENES TOPGÜL

Her din, hayata dair bir projedir. Ve her dinin kâinat, hayat ve insan ile ilgili hedefleri vardır. Dinler, bu hedefleri gerçekleştirmek için araçları ve uygulanabilme imkanı sunan örnekleri de muhataplarına sunar. Bu araçlar ve örnekler ile hayata dair inşa projesini yürütmeyi ister.

İslam dini de kâinat, hayat ve insan ile ilgili kendine has bakış açıları sunmaktadır. Bu yapıda kâinat, Allah'ın ayetlerinin sergilendiği bir ibret levhası; hayat, bir imtihan alanı; insan ise Allah'ın emanetlerini sırtlayan mahza 'kul'dur. Kul olarak vazifeleri vardır ve hem yeryüzünü imar hem de Rabbi unutmaksızın bir yaşam sürdürme yükümlülüğünü sırtında taşımaktadır. İnsan değerlidir çünkü Rabbi onu muhatap almış/ona hitap etmiş ve ona sınırsız bir hayatı kazanmanın yolunu göstermiştir. Erdemli bir yaşantı sürmenin formülünü vahiy kanalıyla bildirmiş, bir sevgi medeniyeti kurmanın metodunu vahyin ilk muhatapları üzerinden insanlığa sunmuştur.

Bu şekilde vaz edilmiş bir din açısından kadın veya erkek olma/cinsiyet, herhangi bir ayrım veya üstün-

lük sebebi değildir, cinslerin aralarında herhangi bir değer farkı bulunmamaktadır.¹ Yaratıcı, kadın veya erkeğe değil, insana hitap etmiş ve insan ile ilgili vazifeleri her iki türe de yüklemiştir (teklif etmiştir). İslam, erkek ve kadının karşılıklı rollerini çatışmacı bir nitelikte değil, birbirlerini bütünleyici bir tarzda tasavvur etmiştir.² Yani kadın ve erkek cinsleri birbirlerine karşı değil, beraber olarak konumlandırılmaktadır. Son tahlilde Kuran'ın, Allah'la insan bireyi arasındaki münasebet konusundaki söyledikleri cinsiyetten bağımsızdır.³ Yaratılıştaki biyolojik farklılıklar ise toplumsal hayattaki görevlerin dağılımını farklılaştırmıştır. Bu bağlamda babaya ailenin nafakasını ve hayatın bütün ağırlıklarını yükleyerek onu ailenin hizmetçisi yapan⁴ İslam, anne motifinin de dinde merkezî bir rol oynamasını⁵ temin etmiştir. Bu bağlamda annenin makamı ile ilgili Nebi (s.a.s)'in beyanları dile getirilebilir.

Son tahlilde Kuran'ın, Allah'la insan bireyi arasındaki münasebet konusundaki söyledikleri cinsiyetten bağımsızdır. Yaratılıştaki biyolojik farklılıklar ise toplumsal hayattaki görevlerin dağılımını farklılaştırmıştır.

İslam, kadın ve erkek cinslerini vahye muhatap olma açısından ayrıma tâbi tutmaz. Ceza ve mükâfat açısından da herhangi bir farklı tutum takınmaz. Tarafların ancak birbirleriyle tam olabileceklerini "*Onlar sizin için bir elbisedirler ve sizler onlar için bir elbisesiniz...*" (Bakara, 2/ 187.) şeklinde gayet veciz bir ibareyle ortaya koymaktadır. Daha sufi bir deyişle dile getirmek gerekirse; erkek ve kadın, la-yetecezza (ayrılmazcasına) birbirlerine aittirler ve sadece tesanüdi beraberlikleri, yang ile ying arasındaki o ezeli, o ilahî yaratıcı oyun, esas hayatı husule getirmektedir.⁶

İslam'ın 'Hatun'u

Bir dinin, tâbileri için, idealize ettiği "hatun tipi"ni belirlemesi de garip olmasa gerektir. Bu bağlamda dinî literatürde birçok veri bulmak mümkündür: "*Allah'a teslim olan, gerçekten inanan, itaat eden⁷, tevbe eden, kulluk eden ve yola koyulan (veya oruç tutan), daha önce evlenmiş veya bakire kadınlar.*" (66/

Tahrir, 5.) Bir başka ayette de Allah'a ortak koşmak, hırsızlık yapmamak, zina etmemek, çocukları öldürmemek, iftira atmamak, Hz. Peygamber'e bağlılık olarak addedilmiştir. (60/ Mümtehine, 12.) Hz. Peygamber de hatunların en hayırlısı olarak çocukları iyi terbiye etmeyi ve iktisatlı olmayı işaretlemiş (Buhâri, Enbiyâ, 46) ve bakıldığı zaman sevindiren eşlerin de bu kategoriye dahil olduğunu bildirmiştir. (İbn Mâce, Nikâh, 5)

İnananlar için uygun görülen bu prototipin nasıl bir eğitim ve anlayışla vücut bulacağı sorusu tabii ki sorulmalıdır. Ancak tarih boyunca bu evsafı haiz binler, belki milyonlarca hatun, Kur'an'ın inşa projesinin gerçekliğinin canlı birer şahididirler.⁸ Vahyin hanımlar üzerindeki inşa edici ameliyesi öncelikle Hz. Peygamber ve müminlerin annelerinin elleri ile olacaktır. Asrı Saadet hanımları, akıllarına takılan her şeyi büyük bir rahatlıkla Nebi (s.a.s.)'ye soracaklar,⁹ itirazlarını yüksek sesle dile getirecekler (Mücadele, 58. sure), mescidin müdavimi olarak hayatlarını sürdürecekler ve kendilerini yetiştirmek için ellerinden geleni yapacaklardır.¹⁰ Yine tarihi bir hakikat olarak tasavvuf kültüründe de kadının pozisyonu cidden ehemmiyetli ve ilgi çekicidir.¹¹

İslam'da kadının konumuna dair bu kısa girişten sonra kadınların olumsuzluğun öznesi veya nesnesi olduğu bazı tarihsel kesitlere değinilecektir. Örneklem olarak genel manada 'fitne algısı'nın ortaya çıkışı, kısaca 'Tanzimat kadını' ve daha özele inilerek "müslüman burjuvazi'nin inancılı hanımı" kısaca ele alınmaya çalışılacaktır. Ancak şunu belirtmek durumdayız ki herhangi bir sosyal hadiseyi incelerken, hedeflenen zaman kesitini anla(t)mak için o dönemde sosyal hayatı şekillendiren unsurların tamamına değinmek gerekir. Burada ise bu çerçevenin tamamını verme imkanı bulunmamaktadır.

Kadına Bakışın Evrilmesi/Fitne Söylemi ve. Yansımaları

"Fitne söylemi"¹² olarak terimleştirilen, kadının toplum için bir tehdit olarak algılanması süreci oldukça erken devirlerde dikkatleri çekmektedir. Bu meyanda Hz. Peygamber'e ait olduğu iddia edilen rivayet malzemesi ilgi çekicidir.¹³ Eldeki, "*kadına insanlık onuruyla bağdaşmayan özellikler, eksiklikler ve suçlar atfeden rivayetlerin "peygamberî irşatlar" mı yoksa mevcut kültürün kadın hakkındaki yerleşik değer yargılarının, peygamber sözlerinin meşrulaştırı-*

cı gücünden faydalanarak "hadisleştirilmesi" mi olduğu"¹⁴ da önemlidir. Oldukça erken dönemde, daha Hz. Ömer devrinde kadınlara karşı bazı uygulamaların faaliyete girdiğini görmekteyiz. Hz. Ömer'in bu haksızlıklara karşı gösterdiği tutum takdire şayandır.¹⁵ Ancak bununla beraber yine Hz. Ömer'in hilafeti sırasında, Hz. Peygamber döneminde serbest olan (Buhari, Vudû, 43) kadın erkek ortak havuzdan abdest alma faaliyeti yasaklanmıştır.¹⁶ Kadın erkek ilişkilerine düzen verilmiş, mescitlerde hanımların fazla eğlenmemesi temin edilmeye çalışılmıştır.¹⁷

İlerleyen zaman dilimlerinde kadının mescide gidip gidemeyeceği, bayramlarda evden çıkıp çıkamayacağı¹⁸ ve hatta (rivayetlere de yansımıştır¹⁹) eşinden izinsiz hasta yakınlarını ziyaret edip edemeyeceği tartışılmıştır. Bu tip tedbir arayışlarının arkasında yatan sebepleri ise tespit etmek çok güçtür. Bu, atarkele zihniyetin Hz. Peygamber'in vefatının ardından yeniden hareketlenmesi, toplumdaki refah seviyesinin yükselmesi ile birlikte ahlakî kaygıların önemini yitirmesi, dış kültürlerle temas sonucunda kadın telakkisinin kaymaya uğraması veya züht hareketlerinin bir yansıması olarak değerlendirilebilir. Ancak son tahlilde 'hatun'un toplumsal görünürlüğü yitirdiği ve birey olarak değil, nesne olarak ele alınmaya başladığını gösterir.

İslam toplumundaki ahlakî yozlaşmanın belirginleşmesi ile birlikte öncelikli olarak tedbir arayışı tarih boyunca kadın üzerinden olmuştur. Onun, olumsuzlukların müsebbibi olduğu düşüncesinden hareket edilerek yasaklar ve kısıtlamalar ile örülü bir korunma mekanizması devreye sokulmuştur. Bu bağlamda peçe/hicap, bir fenomen olarak ele alınmalıdır. Hz. Peygamber devrinde sadece "müminlerin anneleri"ne özgü bir tutum olan perde arkasından konuşma olgusu, zamanın geçmesiyle bütün hanımlara şamil bir emir gibi anlaşılmıştır.²⁰ Halbuki hem erkeklerde hem de hatunlarda fazilet ve terbiye bulunursa, iki cins arasında şüphe ve şaibelerin bulunması elbette mümkün olmayacağı açıktır. İffetin değeri hem erkek hem de kadın tarafından bilinirse yüz perdesine gerek kalmayacaktır.²¹

Hanımların bayramlarda dışarı çıkmasının Süfyan es-Sevri (ö.161) tarafından hoş görülmediği rivayetlere yansımıştır.²² Hadis şerhlerinde ise değişen hatun anlayışının, fitne söyleminin etkisiyle olumsuz

bir seyir izlediği gözlenebilmektedir.²³ Erzurumlu İbrahim Hakkı (ö. 1781)'nin Mârifetnâme'sinde ve Gazâlî (ö. 1111)'nin İhyâ'sında da günümüz anlayışına uymayan telakkilere rastlanılabilmektedir. Âlûsi (ö. 1854)'nin, kadının elinden kesilen turnak parçalarına bakmanın haram olduğuna dair ilginç fetvası da²⁴ devrin konjonktürü açısından ele alınmalı ve fitne söyleminin erkek gözündeki bir yansıması olarak değerlendirilmelidir.

Tanzimat'a Doğru ve Tanzimat Sonrası Dönemde Kadın/Modern Kadın

Osmanlı'da peçe kullanılması olgusu, I. Murad'ın Bursa'yı fethetmesinin ardından ortaya çıkmıştır.²⁵ 16. yy'da yaşanan bazı sosyal hadiselerin yanında ekonomik-ticarî gelişmeler de halkın giyim kuşamına yansımıştır. Özellikle çeşitli Avrupa ülkeleri, Rusya ve doğudan gelen lüks eşyalar hanımların ilgisini çekmekteydi. Bu süreçte kadınların kılık kıyafetlerini belirlemek için fermanların çıkması geleneğinin başladığını görmekteyiz.²⁶

İlerleyen zaman dilimlerinde kadının mescide gidip gidemeyeceği, bayramlarda evden çıkıp çıkamayacağı ve hatta (rivayetlere de yansımıştır) eşinden izinsiz hasta yakınlarını ziyaret edip edemeyeceği tartışılmıştır. Bu tip tedbir arayışlarının arkasında yatan sebepleri ise tespit etmek çok güçtür.

Henüz Kanuni devri ile başlayan bazı ahlakî gevşekliklerin Lale devri ile ayyuka çıktığı bilinmektedir. Dış ülkelerden getirilen binlerce lale soğanının şehirleri rengarenk bir hale dönüştürdüğü Lale devrindeki ahlakî olumsuzluklar ve tertip edilen eğlencelerdeki giyim kuşam, hassasiyet sahibi insanları rahatsız ediyordu. Sonunda mevzu 'şariat dairesi'ne intikal ettirilmek zorunda kalmıştı.²⁷ Yine bu dönemde hanımların giyim kuşamının sarayı rahatsız ettiği 1725 yılında yayınlanan bir fermanla anlaşılmaktadır.²⁸

Sonuç olarak birçok sosyal değişimin yanı sıra madî anlamda refaha erişmenin veya farklı kültürlerle temas sonucunda giyim kuşam biçimlerinin Avrupai tarza dönüşmesinin altının çizilmesi gerekmektedir.

Bu bağlamda Tanzimat sonrası kadının durumu ise ayrı bir önem arz etmektedir.

Tanzimat dönemi 1839 yılında İstanbul Gülhane’de bir ‘hattı hümayun’ yayınlanması ile başlamıştır. Bu dönem toplumun sıkıntılarının aşılması için rotanın Batı olarak belirlenmesidir. Askeri alanda, eğitim alanında ve toplumun aksayan her yönüyle ilgili sorunlara cevaplar Batı medeniyetinde aranmış, uygulanabilirlik imkanı ve tarihsel tecrübe göz önüne alınmaksızın “yenilik faaliyetleri” başlamıştır. Meriç’in isabetle belirttiği gibi; düşünce bir günde kurulmaz. Avrupa’nın meyvelerini koparıp kendi ağacımıza astık.²⁹ Maalesef bu değişimler yapılırken toplumsal gerçeklik göz önüne alınmamıştır.

Kadının toplum içindeki yeri, Tanzimat dönemi ile başlayan ilk modernleşme çabalarıyla, yani Batı toplumsal modeline yönelişle birlikte tartışılmaya başlanmıştır.³⁰ Geleneksel dönemde ev eksenli bir yaşantı süren Osmanlı hanımı, Tanzimat’la birlikte - özellikle büyük şehirlerde- toplumsal görünürlük kazanmaktadır.³¹ Baskın olan medeniyetlerin, zayıf olan medeniyetlerce taklit edileceği gerçeğinin bir yansıması olarak bu dönemde, giyim kuşam şekillerinde Batı kültürünün etkisi ciddi şekilde hissedilir olmuştur. İslamî örtü kentli kadınlar arasında büyük ölçüde göstermelik bir ifade kazanmış, feraceler iyice süs giysisine dönüşmüştür.³²

Osmanlı hanımı, Tanzimat’la birlikte - özellikle büyük şehirlerde- toplumsal görünürlük kazanmaktadır.³¹ Baskın olan medeniyetlerin, zayıf olan medeniyetlerce taklit edileceği gerçeğinin bir yansıması olarak bu dönemde, giyim kuşam şekillerinde Batı kültürünün etkisi ciddi şekilde hissedilir olmuştur.

Toplumda görülen yeni yeni giyimler dinî tartışmaları da beraberinde getirmiş, tesettürün İslamîliği bu tartışmalardan nasibini almıştır.³³ Batıcılar, İslamcılar ve Türkçüler bu konuda farklı görüşler ileri sürmüşler, tesettürü dinî emir, asrılık gelenek bağlamında ele almışlardır.³⁴ Hanımların yeni giyim şekillerine yönlendirilmesi ise moda eliyle olmuştur. Avrupa tarzı kıyafetler, elit kesimin ülke dışından getirttiği

moda dergileri ve özel terziler kanalıyla topluma girme imkanı bulmuştu. Tabii ki bu kültür emperyalizminin ardında Batı’nın yeni pazar arayışları da göz kırpmaktaydı. Sanayi devrimi yapılmış, seri üretim sonucunda elde biriken malları bir şekilde elden çıkarma ihtiyacı hasıl olmuştu. Bu yüzden konuyla hiçbir alakası olmayan toplumlara hiçbir ihtiyaçlarını karşılamayan ürünleri bir şekilde satmak gerekiyordu.

Yine bu dönemde kadın yayınlarında gözle görülür bir artış dikkati çekmektedir. Daha özgür bir düşünce ortamının solunmasıyla hanımlar da kendilerine ait yayınları çıkarmaya başlamışlardır. Bu yayınlarda Osmanlı kadınının toplum ve aile içindeki durumu ele alınmakta,³⁵ kadın haklarından bahsedilmekte, Batı’daki feminist hareketler anlatılmakta, ülkedeki konuyla ilgili uygulamalar eleştirilebilmektedir.³⁶

Görüldüğü gibi eğitimi belli bir seviyenin üzerinde olan kadınlar, bu dönemde daha görünür hale gelmiş, kendini ifade etmenin yollarını bulmuş ve toplumsal taleplerini yüksek sesle dile getirmiştir.³⁷ Yine bu dönemde giyim kuşam ve hayat algılarında Batı kültürünün etkisi iyice hissedilmiş, Osmanlı kadınının durumu ile ilgili çözüm yolları aranmıştır. Ancak şunu da eklemek gerekir ki modernleşme çabalarının sürekli kadın üzerinden oluşu, kadınların birey olarak değil, siyasî hamlelerin üzerlerinden yapıldığı bir araç olarak algılandığını göstermektedir. Tabii ki bu süreçte taşradaki ‘hatun’un hayatında çok fazla bir değişim olduğunu söylemek de mümkün değildir.

‘İslami Burjuvazi’ ya da ‘Asrî Müslüman Bayan’

İnanan insanların modern dünyada yaşadığı sıkıntılar saymakla bitmemektedir. Tam anlamıyla modernizme teslim olmakla inançlarını sürdürmeye çabalamak arasında kalmış günümüz Müslümanı, adeta bir çıkış yolu aramaktadır. Çünkü ne tam anlamıyla dinî vecibelerini, dinin özüne inerek yapabilmekte ne de tam anlamıyla modern çağa teslim olabilmektedir.

Burada örnek olarak ele alacağımız ve ‘Müslüman burjuvazi’ şeklinde kavramlaştırılan olgu, kutsalın ötelendiği ama zihinlerden tam anlamıyla silinemediği, profan olanın baskın hale geldiği ama tam anlamıyla hayatı kuşatamadığı çağımızda ‘bizim’ problemimizdir.

Tarih içerisinde dinin farklı yorumlarının ortaya çıkması, dinin kendi iç tutarlılığını zedelediği müddetçe kabul edilebilir bir zenginlik olarak anlaşılmamıştır. Örtünme/kılık kıyafet şekillerinin değişmesi, dinin daha sufi bir tarzda algılanması, dinî hizmet vasıtalarının değişiklik göstermesi veya değişik metotlarla tebliğ çabaları farklı yorum tarzları olarak işaretlenebilir. Ancak genel ahlak ilkelerinin zedelediği, İslam'ın temel öncüllerinin hırpalandığı herhangi bir anlayışı meşru göstermeye çalışmaya da kimsenin hakkı olmamalıdır.

Özellikle 1980'lerin sonlarında başlayan ve 2000'lerle beraber iyice görünür hale gelen 'İslamî zenginlik'³⁸ giyim kuşam, oturuş kalkış, gezme tatil, mesken belirleme vb. alanlarda enteresan görüntü-ye sebep olmuştur. Artık bazı Müslümanlar da, büyük otellerde tatil yapmaya (Capris, Bera vb.), giyim kuşamlarında markaları takip etmeye (Burberry, Vakko, Gucci vb.), kendilerine ait (en azından içki satılmayan, mescit bulunabilen) kafe ve restoranlara takılmaya, belli başlı semtlerde oturmaya özen göstermeye başlamışlardı. Ahlakî olanın hızla eridiği, sınırların flulaştığı günümüzde, 'inanın asrî bayan' da bir şekilde toplumun modern telakkilerine teslim olmuş gözüküyordu. Türban tartışmaları içerisindeki 'inanın asrî bayan'ın, bir yandan yüksek sesle inancı savunmayı, diğer yandan ise modern dünyanın nimetlerini (?) kucaklamayı problem olarak görmediği anlaşıyordu.

80'lerden sonra kadının cinselliğinin sömürülmesine zımnen karşı çıkan ve 'kişilik'³⁹ vurgusu içeren ve genel anlamda onur ve saygınlığın artmasına neden olduğu⁴⁰ belirtilen başörtüsü/tesettür, 2000'lere gelindiğinde bazı kesimlerde artık modanın ciddi biçimde konusu olmuş, üzerine defileler düzenlenen bir olgu haline dönüşmüştür. Örtünmenin temel esprisinin yerini zenginliğin nimetleri almış gözükmektedir.⁴¹

Değerlendirme ve Sonuç

İslam'ın insanlığa Hz. Peygamber eliyle sunulmasının hemen ardından, kadına karşı bakışın evrildiği dikkati çekmektedir. Fitne algısı, kadın üzerinden şekillenmiş ve onun kötülüklerinden (!) ümmeti korumak için bazı tedbirler alınmaya başlamıştır. Tarihin herhangi bir zaman diliminde dile getirilen şeylerin anlaşılmasında, o günkü sosyal şartların tespiti büyük önem taşımaktadır. Bu bağlamda fitne telak-

kisinin ortaya çıkışında da çeşitli amiller farklı yönleriyle ele alınmalıdır.

Tanzimat kadını, Avrupa kültürünün baskın hale gelişiyle iki arada bir derede kalan bir görüntüye sahiptir. Onun da aksadığı ilk yer, giyim kuşam tasavvurundaki değişim olmuştur. Ancak bununla beraber kendini daha rahat ifade edebilen bir hale gelmiş, Avrupa'daki moda akımlarının yanı sıra bazı fikri akımlarını da mercek altına alabilmiştir. Yine aynı dönemde kadının tesettürü ve formları tartışılmaya başlanmış, İslamî kesimde, hanıma örnek zaman dilimi olarak Asrı Saadet'in gösterilmesi de ilk defa gözlemlenmiştir.

80'lerden sonra kadının cinselliğinin sömürülmesine zımnen karşı çıkan ve 'kişilik' vurgusu içeren ve genel anlamda onur ve saygınlığın artmasına neden olduğu belirtilen başörtüsü/tesettür, 2000'lere gelindiğinde bazı kesimlerde artık modanın ciddi biçimde konusu olmuş, üzerine defileler düzenlenen bir olgu haline dönüşmüştür.

1990'lardan sonra ise 'belli bir İslamî kesimde' farklı bir tesettür algısı ortaya çıkmaya başlamıştır. Örtünmenin temel amaçlarının daha silikleştiği, marka moda olgularının daha çok yer ettiği, zenginleşmenin verdiği rahatlıkla daha 'özgür' (!) yaşantı standartlarının ortaya çıktığı bir dönemdir bu. İsraf etmeme ve iffet gibi temel değerlere pek dikkat edilmemesi, içinde bulunulan durumu (adeta) meşrulaştırmak için büyük yardım kampanyalarının yapılması, en alımlı kıyafetlerin giyiniildiği (dinî) sohbetlerin (?) düzenlenmesi de yine bu dönemin göze batan yönleridir.

Ele almaya çalıştığımız üç kesit, aslında Müslüman kadının tarih içerisindeki gidiş gelişlerinin yansımalarından başka bir şey değildir. İlkinde olumsuzluğun kaynağı olarak dışlanmış, ikinci kesitte kimlik olarak yalpalanmış ama bazı artıları da elde etmiş, üçüncü kesitte ise bazı gelişmelerle birlikte kendisini yozlaşmanın ortasında bulmuştur. İnsanlığa sunacağı birçok şey olan İslam, her zaman iyi örnekler üzerinden muhataplarına sağlıklı biçimde ulaşabilmiştir. Yani, ya iyi örnekler yeniden görünürlük kazanacak ya da tarihin içerisindeki örnekler yeniden

yorumlanarak günümüz insanına sunulacaktır. Ancak bu ikinci şık, her zaman ideolojik okumalara fırsat tanıyacak niteliktedir. Çünkü içinde bulunulan duruma göre eldeki metinler yorumlanabilmekte ve 'olan'ı 'olduğu' gibi nazara sunmak yerine, görülmesi istenen prototipi inşa için 'olan', devre göre "olması" gereken şekline sokulabilmektedir. ■

dipnotlar

- 1 Hüseyin Hatemi, *Kadının Çıkış Yolu, İlahi Hikmette Kadın*, İstanbul 2000, 5. Baskı, s. 19.
- 2 Cihan Aktaş, *Devrim ve Kadın*, İstanbul 1997, 2. Baskı, s. 10.
- 3 Amine Vedud-Muhsin, *Kur'an ve Kadın*, ter: Nazife Şişman, İstanbul 2000, 2. Baskı, s. 62.
- 4 "Kavvâm" kelimesine bu anlamın yüklenişine dair bkz: Musa Carullah, *Hatun*, haz: Mehmet Görmez, Ankara 2002, 3. Baskı, s. 90.
- 5 Annemarie Schimmel, *Ruhum Bir Kadındır -İslam'da Müennes-*, ter: Ömer Enis Akbulut, İstanbul 2004, 2. Baskı, s. 25.
- 6 Schimmel, age, s. 179.
- 7 Her ne kadar buradaki "gânitât" kelimesi gelenek tarafından erkeğe itaat şeklinde anlaşılırsa da doğrusu Allah'a itaat olmalıdır. Bkz: Vedud, age, s. 120-121.
- 8 İlim ve sanat sahasında yetişen İslam kadınlarına örnekler için bkz: Tayyib Okiç, *İslamiyet'te Kadın Öğretimi*, Ankara 1981, s. 45 vd.
- 9 Rıza Savaş, *Hz. Muhammed Devrinde Kadın*, İstanbul 2004, s. 42 vd.
- 10 Hanımlara ait suffe için bkz: Savaş, age, s. 110.
- 11 Schimmel, s. 37-54.
- 12 Hidayet Şefkatli Tuksal, *Kadın Karşıtı Söylemin İslam Gelenegindeki İzdüşümleri*, Ankara 2006, 3. Baskı, s. 126 vd. İslamcı feminist söylemin -bir örnek bağlamında- hadisleri yorum problemine ilişkin olarak bkz: Ahmet Keleş, "İslamcı Feminist Söylemin Hadisleri Yorum Problemi", *İslamiyat*, V (2002), sayı: 3, s. 139-152.
- 13 Rivayetlerin ele alınıp değerlendirilmesi için bkz: Ali Osman Ateş, *Hadis Temelli Kalıp Yargılarda Kadın*, İstanbul 2000, s. 45 vd. Ancak büyük emek mahsulü olduğu anlaşılan bu kitapta acele ile verilmiş hükümlerin bulunduğunu da belirtmek gerekmektedir.
- 14 Tuksal, age, s. 23.
- 15 Örnekler için bkz: Rıza Savaş, *Raşid Halifeler Döneminde Kadın*, İstanbul 1996, s. 37 vd.
- 16 Savaş, *Raşid Halifeler Döneminde Kadın*, s. 47, 80.
- 17 Savaş, age, s. 47 ve s. 49 vd.
- 18 Tuksal, age, s. 126 vd.
- 19 Ateş, age, s. 287 vd.

- 20 Bu dönüşümün Kur'an yorumlarındaki tezahürü için bkz: İbrahim H. Karşlı, *Kuran Yorumlarında Kadın -Sosyo-Kültürel Çevrenin Kuran Yorumlarındaki Yansımaları-*, İstanbul 2003, s. 132 vd.
- 21 Carullah, age, s. 50.
- 22 Tirmizi, *Cumua*, 36. Ki bu dönem Abbasilerin hüküm sürdüğü dönemdir.
- 23 Tuksal, age, s. 127-129.
- 24 Karşlı, age, s. 120.
- 25 Cihan Aktaş, *Tanzimat'tan Günümüze Kılık, Kıyafet ve İktidar. I*, İstanbul 1991, 2. Baskı, s. 53; Bekir Topaloğlu, *İslam'da Kadın*, İstanbul 2004, 19. Baskı, s. 198, dipnot: 21.
- 26 Aktaş, *Tanzimat'tan...*, s. 56.
- 27 Aktaş, age, s. 59.
- 28 Ayşenur Kurtuluş, "Tanzimat Dönemi İlk Kadın Yayınında Dinin Yer Alış Biçimleri", *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Kadının Tarihi Dönüşümü*, editör: Yıldız Ramazanoğlu, İstanbul 2000, 2. Baskı, s. 36; Aktaş, age, s. 59.
- 29 Cemil Meriç, *Sosyoloji Notları ve Konferanslar*, İstanbul 2006, 10. Baskı, s. 28.
- 30 Nilüfer Göle, *Modern Mahrem -Medeniyet ve Örtünme-*, İstanbul 2004, 8. Baskı, s. 50; Mustafa Tekin, *Kutsal, Kadın ve Kamu*, İstanbul 2004, s. 184.
- 31 Krş: Nevin Meriç, "Kadında Meydana Gelen Değişimlerin Tarihselliğinden Birkaç Kesit", *Kadının Tarihi Dönüşümü*, s. 55-56.
- 32 Aktaş, *Tanzimat'tan...*, s. 68.
- 33 Kurtuluş, age, s. 36-38.
- 34 Aktaş, *Tanzimat'tan...*, s. 86 vd.
- 35 Aktaş, *Tanzimat'tan...*, s. 76. Ayrıca o dönem gazete eklerinden Terakki-i Muhaddarat için bkz: Kurtuluş, age, s. 79-80.
- 36 Tekin, age, s. 79-80.
- 37 Belki Şer'ye Sicilleri üzerinde yapılacak çalışmalar, boşanma taleplerinin artışı, miras haklarının daha çok dile getirilişi, mehir tartışmaları vb. olgulardaki muhtemel değişimi yansıtarak bize bir fikir verebilir.
- 38 Bununla kastımız dinin genel kabule mazhar olması gibi bir şey değil, Müslümanlardaki maddî alım gücünün ve daha genel anlamıyla servetin artmasıdır.
- 39 'Dişilik değil, kişilik' şeklinde sloganlaşmıştı. Bkz: Göle, age, s. 169.
- 40 Murtaza Mutahhari, *Hicab -Örtünmenin Felsefesi-*, İstanbul 2005, 3. Baskı, s. 67.
- 41 Bu noktada Fatma Karabıyık Barbarosoğlu'nun *İmaj ve Takva* (İstanbul 2002) isimli çalışması zikredilmeye değerdir.